

ژئوپولیتیک عراق و تأثیر آن بر امنیت ملی جمهوری اسلامی ایران

سرلشکر ستاد علی شهبازی

چکیده:

ویژگیهای ژئوپولیتیکی کشورها که در قالب عوامل ثابت و متغیر ژئوپولیتیک مطرح می باشد در هریک از این واحدهای سیاسی به نوعی مؤثر بوده و لذا عوامل مذکور، نقشی اساسی در تدوین سیاست خارجی و تحقق اهداف امنیت ملی یک کشور ایفا می کنند. عراق بعنوان یک کشور مهم و همسایه جمهوری اسلامی ایران که از لحاظ ژئوپولیتیکی در خط مقدم دنیای عرب با ایران قرار دارد، در میان همسایگان، بیشترین اهمیت ژئوپولیتیکی را برای کشورمان دارا می باشد.

در این مقاله، ژئوپولیتیک عراق با تأکید بر دو عامل «ناهمگونی جمعیتی و منابع انرژی» و تأثیر آن بر امنیت ملی جمهوری اسلامی ایران مورد بررسی و مطالعه قرار میگیرد و برای رفع و یا کاهش تنش و تهدید میان دو کشور، راهکار مناسب ارائه خواهد شد.

نتایج تحقیق نشاندهنده آنست که ویژگی ژئوپولیتیک عراق در موارد ناهمگونی جمعیتی در داخل آن کشور و همگونی جمعیتی آن با مردم ایران و ویژگی ژئوپولیتیک موقعیت استراتژیک عراق و ایران در امر منابع انرژی، از مهمترین فرایندهای احساس تهدیدات بین دو کشور محسوب می شوند. لذا شایسته است که جمهوری اسلامی ایران در مورد روابط با کشور عراق، سیاست های راهبردی خود را با توجه به فرایندهای احساس تهدیدات مذکور بین دو کشور، تدوین نماید.

واژه های کلیدی:

ژئوپولیتیک عراق - امنیت ملی جمهوری اسلامی ایران

مقدمه

بررسی های علمی و تجربی نشان می دهد که کشورهای مختلف به طرق گوناگون نسبت به رفتار طرف مقابل سوء ظن پیدا می کنند و اغلب موارد از همان سوء ظن احساس تهدید می کنند .

هر چند که ممکن است این احساس تهدید سالها تداوم یابد و از قوه به فعل درنیاید لیکن پیوسته مسئولین کشور را در حالتی حساس نگاه می دارد و این وضعیت تا هنگام رفع سوء ظن ادامه دارد . موقعیت جغرافیائی کشور عراق پس از تعیین مرزهای سیاسی آن به گونه ای است که اغلب با کشورهای پیرامونی خود از جمله ایران دارای اختلاف میباشد . پاره ای از این اختلافات در رابطه با کشور ایران عبارتند از :

- ۱- وجود ۶۵٪ جمعیت شیعی در عراق با مرکزیت حوزه نجف
- ۲- ناهمگونی جمعیتی در عراق و همگونی آن با جمعیت ایران با توجه به استقرار کردها و عربها در دو سوی مرز ایران و عراق
- ۳- منابع انرژی
- ۴- اروندرود
- ۵- تنگنای ژئوپولیتیک عراق در ساحل خلیج فارس
- ۶- عدم نصب میله های مرزی و ...

این مقاله درصدد آنست که اهم پارامترهای فوق یعنی « ناهمگونی جمعیتی در عراق و منابع انرژی آن » را که تأثیرات نامطلوبی بر امنیت ملی جمهوری اسلامی ایران می گذارد ، مورد بررسی و مطالعه قرار دهد و در پایان برای کاهش تنش و تهدیدات عراق بر علیه جمهوری اسلامی ایران از دیدگاه ژئوپولیتیک راهکارهای مناسب ارائه نماید . مطالب این مقاله در ۵ بخش ارائه می گردد .

بخش اول - موقعیت ژئوپولیتیکی عراق

بخش دوم - طرح تحقیق

بخش سوم - بررسی ناهمگونی جمعیت و منابع انرژی عراق

بخش چهارم - نتایج و تجزیه و تحلیل فرضیه های تحقیق

بخش پنجم - نتیجه گیری و پیشنهاد

بخش اول - موقعیت ژئوپولتیکی عراق^(۱)

الف - مقدمه:

منطقه خاورمیانه از دیرباز به دلیل اهمیت نقش ژئوپولتیکی و ژئواستراتژیک آن، در کانون توجهات قدرت های بین المللی بوده و در دهه های اخیر به علت برخورداری از نقش محوری ژئواکونومیک، به عنوان یکی از کلیدی ترین نقطه ها، در تنظیم نقشه سیاسی و اقتصادی جهان در آمده که در شرایط فعلی به دلیل وجود بحران های قابل پیش بینی و غیر قابل پیش بینی و زمینه های افزون تر تنش، حضور افزون تر قدرت ها و بی ثباتی بیشتر جغرافیای سیاسی منطقه را به دنبال داشته است.

در این منطقه حساس و قابل توجه، دو فرهنگ ایرانی و عربی در دو سوی مرز مشترک ایران و عراق، بیشترین توجه را در میان قدرت های منطقه ای و فرامنطقه ای به خود جلب کرده است.

«عراق از نظر ژئوپولتیکی در خط مقدم میان دنیای ایرانی غیر عرب و عرب قرار گرفته است. به رغم تأثیرات عمیق این دو فرهنگ بر یکدیگر طی دوره های تاریخی مختلف، احساسات قومی و فرهنگی خصومت آمیز میان دو کشور هنوز هم عمیق است»^(۲)

یکی از مشکلات عمده ژئوپولتیکی عراق، تنگنای ژئوپولتیکی حاصل از ساحل محدود آن کشور، در دسترسی به آب های آزاد خلیج فارس است که باعث شده آن کشور از سال ۱۹۶۰ به استناد عهد نامه سرحدی ۱۹۳۷، ادعای خود بر اروندرود را به عنوان موضوع اصلی اختلاف و درگیری با ایران قرار دهد. روابط دو کشور در طول سال های ۱۹۶۰ تا ۱۹۷۵ تیره و متشنج بود. بعد از یک آرامش کوتاه مدت ناشی از انعقاد قرارداد ۱۹۷۵ الجزایر، رژیم بعثی، مجدداً به بهانه پیروزی انقلاب اسلامی با تحمیل جنگی همه جانبه و با بهره گیری از فرصتی احتمالی، تصمیم گرفت علاوه بر خارج کردن عراقی از بن بست ژئوپولتیک، با براندازی نظام

۱- فولر، گراهام، قبله عالم، ژئوپولتیک ایران، ترجمه عباس مخبر، نشر مرکز، ۱۳۷۳، ص ۳۹.

۲- سالنامه آماری کشور، ۱۳۷۵، مرکز آمار ایران.

جمهوری اسلامی ایران، نقش حساس و مؤثرتری را در میان حکام منطقه و در چارچوب سیاستگذاری های استکبار جهانی ایفا کند.

شکست عراق در دستیابی به اهداف خود در جنگ تحمیلی ۸ ساله که موجب تحمیل هزینه های سنگین و جبران ناپذیر انسانی و مادی به دو کشور و حتی جهان اسلام شد، بلندپروازی های هیأت حاکمه آن کشور را بی حاصل و حل مشکل دیرینه و سرنوشت ساز عراق را از این طریق ناشدنی نمایان. از همین رو جهان در سال ۱۹۹۰ شاهد هجوم ارتش بعثی به کویت بود.

واقعیت این است که عراق طی نیم سده گذشته، بارها تلاش کرده تا با باز تعریف مرزهایش با ایران و کویت و استفاده از زور، مشکل ژئوپولتیکی خود را حل نماید و این مسأله ای است که بایستی با دقت کافی مورد توجه قرار گیرد. وجود منابع تنش پایدار و ناپایدار فیما بین دو کشور و نبود دورنمایی روشن برای حل تنش ها، بر حساسیت امر می افزاید. علاوه بر اینها، حاکمیت حزب بعث و شخصیت های سردمدار آن حزب، باعث شده است که عراق حداقل در دو دهه اخیر، عامل اصلی تهدید ملموس و واقعی ایران باشد. عملکرد متقابل ایران و عراق در سال های اخیر به خوبی مؤید این معناست که علی رغم برخی فراز و نشیب ها، حالت و وضعیت بحران آمیز بین دو کشور کماکان وجود دارد. در حالی که ایران مخالفت خود را به طور صریح و روشن با حمله آمریکا به عراق اعلام کرده و از مجامع بین المللی خواستار رفع تحریم ها علیه این کشور شده بود و همواره بر تمامیت ارضی آن تأکید کرده است، مع الوصف عراق ضمن ادامه حمایت از ضد انقلاب سازمان یافته مسلح و تروریست، از ادعای واهی امارات در مورد جزایر سه گانه در خلیج فارس نیز حمایت می کرد و به جهت ایجاد زمینه ای برای استمرار تنش ها و بهره گیری کینه توزانه، به نادرستی، جمهوری اسلامی ایران را به نقض آتش بس متهم می کرد. و هرگونه عملیات مخالفین عراقی را به ایران نسبت می داد و با گذشت قریب ۱۳ سال از پایان جنگ تحمیلی، از اجرای کامل قطعنامه ۵۹۸ و برقراری صلح کامل میان دو کشور خودداری می نمود. این مجموعه شرایط، موجب شده است تا همواره مسئله عراق به عنوان یکی از موضوعات مهم و حساس در سیاست خارجی ایران بوده و دارای جایگاه ویژه ای در اولویت های عرصه استراتژی امنیت ملی و استراتژی دفاعی جمهوری اسلامی ایران باشد.

ب - ژئوپولیتیک عراق موقعیت جغرافیائی:

عراق کشور همسایه غربی ایران با ۴۳۸۳۱۷ کیلومتر مربع مساحت در آسیای جنوب غربی واقع شده و پایتخت آن شهر بغداد است. این کشور در سال ۱۹۹۵ حدود ۲۳/۱۴۴/۰۰۰ نفر جمعیت داشته است. قلمرو عراق کنونی از قرن شانزدهم به بعد در ترکیب حکومت عثمانی قرار داشت و از کشورهای عربی جدیدالتأسیسی است که پس از خاتمه جنگ جهانی اول و فروپاشی امپراتوری عثمانی و در قالب حکومتی سلطنتی از ترکیب سه ولایت سابق حکومت عثمانی به نام های « بغداد » و « بصره » و « موصل » تشکیل شده است. در سال ۱۹۵۸ با پایان دادن به حکومت سلطنتی، در این قلمرو حکومت جمهوری برقرار شد.

کشور عراق از شمال به ترکیه، از شرق به ایران، از جنوب به رأس خلیج فارس و کویت و عربستان سعودی و از مغرب به پادشاهی اردن و از شمال غرب به جمهوری سوریه محدود می شود.

عراق به عنوان یکی از کشورهای مهم خاورمیانه، دارای اهمیت ژئوپولیتیکی خاصی است. این کشور به جهت قرار داشتن در یکی از مهمترین موقعیت های جغرافیایی جهان، در مقاطع مختلف زمانی، مورد توجه جوامع جهانی و به ویژه قدرت های بزرگ بوده است.

بدون تردید عوامل جغرافیایی در دیپلماسی و استراتژی جنگی مؤثر است و به وسیله آن می توان پیش بینی کرد که آیا سرزمین یک کشور میدان تاخت و تاز قرار خواهد گرفت یا به عنوان یک سرزمین حایل مورد احترام خواهد بود.

کشور عراق به جهت موقعیت جغرافیایی خاص خود، توجه دیگران را به خود جلب کرده و باعث به وجود آمدن حوادثی شده است که نظریه طرفداران ژئوپولیتیک را تأیید می کند^(۱).

در باره اهمیت ژئوپولیتیک عراق، سر ویلسون فرماندار کل سیاسی منطقه در سال های اشغال عراق توسط انگلستان، گفته است: « کلیه کل منطقه استراتژیک در بغداد است و ما با اشغال عراق توانستیم خنجری در جهان اسلام فرو کنیم و بدین طریق از تجمع مسلمین بر علیه خودمان

۱- مقتدر، هوشنگ، سیاست بین الملل و سیاست خارجی، مؤسسه خدماتی، انتشاراتی مقدس، ۱۳۷۰،

در خاورمیانه جلوگیری کنیم. برای ما مسلم است که سیاست ما در زمان صلح باید حفظ این کشور باشد، زیرا برای ما بین النهرین مانند میخی است که همه کشورهای زیر سلطه انگلستان را در منطقه نگه می‌دارد. لذا نباید با کشورهای جهان عرب یا سایر کشورهای اسلامی متحد شود، بلکه باید به اندازه کافی از آنان دور نگه داشته شود^(۱).

به نظرمی رسد امروزه نیز غرب و در رأس آن آمریکا به اهمیت استراتژیک و موقعیت ممتاز جغرافیائی عراق پی برده و به همین جهت برای جلوگیری از اتحاد ملت‌های مسلمان در منطقه و غارت و تسلط بر منابع نفتی خلیج فارس، توانسته است با تاکتیک‌ها و شیوه‌های مختلف، عراق را به خاک مذلت‌نشانند و شرایطی فراهم آورد که حکام این کشور همچنان منفور سایر کشورهای منطقه قلمداد گردند و بدینسان میخی که همه کشورهای منطقه را می‌تواند نگه‌بدارد، کنترل کند.

به دنبال جنگ دوم خلیج فارس و شکست عراق و حمله مستقیم آمریکا در پایان اسفند ۱۳۸۱، توسط قوای متحد به فرماندهی آمریکا، عراق مجدداً به عنوان یک منطقه استراتژیک برای غرب، تحت سیطره و نظارت قرار گرفت که در این راستا اهداف ذیل دنبال می‌گردید:

- کنترل بر صلح اعراب و اسرائیل.

- دخالت و نظارت بر استراتژی انرژی جهان در زمینه تولید - توزیع و مصرف.

- خطرساز جلوه دادن عراق و در نتیجه بهانه جویی برای حضور دائمی در منطقه.

- جلوگیری از صدور انقلاب اسلامی ایران.

به نظر می‌رسد از جهات مختلف، کردستان عراق می‌تواند زمینه ساز و مکمل توطئه‌های آمریکا برای منطقه باشد که ذیلاً به آن اشاره می‌شود:

۱- ناسیونالیسم کردی و وعده ایجاد «کردستان بزرگ» و استقلال کردها از طرف آمریکایی‌ها و در نتیجه فشار بر کشورهای منطقه.

۲- فقر فرهنگی، بی‌سواد یا کم‌سواد بودن اکثریت مردم کرد و عدم وجود یک فرهنگ قوی در بین مردم، زمینه مناسبی برای پیشرفت سریع نقشه‌های زیرکانه آمریکا ایجاد کرده است.

۳-مرزنشین بودن کردها و دوری از مرکز سبب شده تا دشمنان عراق بتوانند راحت تر در بین آنها نفوذ کرده و از این طریق، احساسات آنان را در راستای تأمین اهداف خود و علیه حکومت مرکزی تهییج نمایند و مناطق مرزی را نیز برای کشورهای مجاور ناامن کنند.

نکته قابل اهمیت، در باب ژئوپولیتیکی عراق برای غرب این است که اگر به نقشه ترکیب ملت های مسلمان نگاه کنید، خواهید دید قلب جهان اسلام، خاورمیانه است و در خاورمیانه دو جریان وجود دارد، یکی ملت های عرب و دیگری غیر عرب مانند ترک ها، ایرانی ها و کردها و تنها منطقه ای که این دو جریان را به هم پیوند می دهد، عراق است^(۱) و از این جهت که عراق پیوند دهنده ملت های عرب و غیر عرب می باشد و تحقق این پیوند منافع غرب را در منطقه تهدید می نماید، اهمیت ژئوپولیتیکی آن برای غرب افزون تر می گردد.

با توجه به ویژگی های کلی ژئوپولیتیکی عراق، می توان گفت، عراق جایگاه مهمی در منطقه دارد و بر این امر باید صحنه گذاشت که عراق نه تنها در منطقه می تواند به عنوان «بازیگر اصلی» ایفای نقش کند، بلکه در عرصه جهانی نیز می تواند خودنمایی داشته باشد.

در بخش بعد اهداف، فرضیه های تحقیق و روش و ویژگیهای تحقیق ارائه می گردد تا اطلاعات بر مبنای آنها جمع آوری و سپس مورد تجزیه و تحلیل قرار گیرد.

بخش دوم - طرح تحقیق

در این بخش اهداف تحقیق - فرضیه های تحقیق - روش و ویژگیهای تحقیق بشرح زیر ارائه می گردد:

اهداف تحقیق

اهداف این تحقیق، یافتن ریشه های تنش و تهدید عراق علیه جمهوری اسلامی ایران از دیدگاه ژئوپولیتیک می باشد.

فرضیه های تحقیق

با توجه به آنچه که در مورد اختلاف کشور عراق با ایران گفته شد و با توجه به اهداف تحقیق، فرضیه های زیر مطرح و اطلاعات بر مبنای آنها جمع آوری می گردد تا بتوان نسبت به تأیید و یا رد فرضیه ها اقدام کرد.

فرضیه اول

ویژگیهای ژئوپولتیکی عراق ، به ویژه ناهمگونی جمعیتی در داخل آن کشور و همگونی جمعی آن با مردم کشورهای همسایه ، ثبات و امنیت را در کشور عراق متزلزل ساخته و این امر بر امنیت ملی جمهوری اسلامی ایران ، تأثیر نامطلوب می گذارد .

فرضیه دوم

موقعیت استراتژیک عراق در امر منابع انرژی باعث دخالت های دائمی کشورهای فرامنطقه ای در آن کشور شده ، ثبات و امنیت را در کشور عراق متزلزل ساخته و این امر بر امنیت ملی جمهوری اسلامی ایران تأثیر نامطلوب می گذارد .

روش و ویژگیهای تحقیق

الف - روش

روش تحقیق « موردی و زمینه ای » است که با تلفیقی از روش های توصیفی و تاریخی همراه خواهد بود .

ب - محیط پژوهش

به طور کلی دو کشور عراق و ایران برای این پژوهش مورد توجه هستند و دو پارامتر مهم ژئوپولتیک موجود ، یعنی ناهمگونی جمعیت و منابع انرژی در عرصه هر دو کشور مورد بررسی قرار خواهد گرفت .

ج - جامعه آماری

با توجه به ویژگی این تحقیق و روش اجرای آن ، جامعه آماری خاصی تعریف نمی گردد .

د - روش گرد آوری اطلاعات

- کتابخانه ای

ه - روش تجزیه و تحلیل اطلاعات

- تحلیلی ، توصیفی

بخش سوم : بررسی ناهمگونی جمعیتی و منابع انرژی عراق

ناهمگونی جمعیتی در عراق

۱- وجود ۶۵ درصد جمعیت شیعه در عراق

وجود اکثریت جمعیت شیعی مذهب در سرزمین عراق، حیات سیاسی این کشور را به نهایت پیچیده کرده است. اگر چه این گروه کثیر شیعی مذهب که حدود ۶۵ درصد جمعیت عراق را تشکیل می دهند عمدتاً عرب هستند، اما نسبت به ایران شیعه مذهب، احساساتی دوستانه و دوپهلوی دارند. هرچند که اعراب به ندرت دوستی زیادی نسبت به ایرانیان نشان می دهند اما منزلت درجه دوم شیعیان در عراق معاصر، آنها را تشویق کرده است که حیات مذهبی، فکری و حتی سیاسی خود را به سمت ایران سوق دهند.

ایرانیان نیز در بین پانزده کشور همسایه، عراق را به دلیل پیوندهای نهادینه شده تاریخی-مذهبی از قبیل عتبات عالیات و حوزه علمیه نجف و جمعیت اکثریت شیعه در کانون بیشترین توجهات خود دارند.

۲- منابع انرژی عراق

نفت: آمارهای مربوط به ذخایر نفتی عراق بسیار گوناگون ارائه شده است. برخی منابع اطلاعاتی ذخایر نفتی عراق را ۴۴ میلیارد بشکه برآورد کرده اند و اظهار داشته اند که در نظر دارند تولید روزانه خود را به ۶ تا ۶/۵ میلیون بشکه در روز افزایش دهند. صادرات نفت عراق در سال ۱۹۹۹ بالغ بر ۱۲/۷ میلیارد دلار بوده که عمدتاً به کشورهای روسیه، فرانسه و چین صادر شده است.

برخی منابع دیگر ذخایر فعلی نفت عراق را ۱۴۴ میلیارد بشکه و ذخایر بالقوه آن را بالغ بر ۲۸۰ میلیارد بشکه تخمین زده و معتقدند که درصد سهم عراق در ذخیره جهانی نفت برابر ۱۰/۰۱ درصد و پس از عربستان دومین کشور نفتی جهان است.

برخی منابع دیگر نیز ذخایر نفتی استخراج نشده عراق را ۱۸۶ میلیارد بشکه برآورد کرده اند.

گاز: ذخایر گازی عراق معادل ۱۱۰ میلیارد فوت مکعب می باشد

بخش چهارم: نتایج و تجزیه و تحلیل فرضیه های تحقیق - تجزیه و تحلیل فرضیه یکم

اینک مهم ترین مفهوم ژئوپولیتیک، در فرایند احساس تهدید بین دو کشور را با توجه به آنچه که در فرضیه یکم تحت عنوان «ناهمگونی جمعیتی در داخل آن کشور و همگونی جمعیتی با مردم کشورمان» آمده است مورد بررسی و نتیجه گیری قرار می دهیم.

- یکی از مهم ترین عوامل بروز تنش و مشاجره بین دو کشور، گسترش یک واحد قومی در دو سوی مرز بین المللی می باشد زیرا این مسئله عمده ترین اهرم مورد استفاده دولت ها است که با تحریک قوم همگن در آن سوی مرز، بر علیه یکدیگر بکار می گیرند.

- ایران از معدود کشورهای جهان می باشد که قومیت های گوناگون را در خود جای داده است. این اقوام در طول تاریخ، به صورت یکپارچه و منسجم در درون مرزهای کشورمان میزیسته اند که با فروپاشی حکومت های وقت و ترفندهای دولت های استعمارگر نظیر انگلیس، فرانسه و روسیه در تحدید حدود مرزهای سیاسی، در راستای تأمین منافع آتی و سلطه جویانه آنان، شرایطی را پدید آورده اند که اقوام همگن مثل کردها، عرب ها، ترک ها، بلوچ ها و... در دو سوی مرز قرار گرفته و مرز سیاسی را از میان آنان عبور داده اند و بدین ترتیب، منبع تنش و مشاجره دائمی میان حکومت های مرکزی طرفین ایجاد کرده اند.

- تقسیمات استعماری منطقه به شکلی صورت پذیرفته که کانون های اختلاف و بروز تنش میان کشورهای ذیربط را مستمراً فعال نگه دارد تا در شرایط مناسب بتواند باعث تأمین منافع استعمارگران گردد. تعیین مرزها به روش مذکور که قومیت های گوناگون را تجزیه نموده و آنان را در واحدهای سیاسی مختلف مستقر کرده است از دسیسه ای بسیار اختلاف برانگیز بوده و ملاحظه می گردد که این حرکت چه معضلاتی را در زمینه ژئوپولیتیک منطقه به وجود آورده است موقعیت جغرافیایی کشور عراق نیز پس از تعیین مرزهای سیاسی، به گونه ای شده است که اغلب با کشورهای پیرامونی خود دارای اختلاف می باشد.

هارت شورن جغرافیدان بزرگ گفته است: «عبور مرزهای سیاسی از میان یک قوم موجب پدید آمدن منبع تنش و مشاجره دائمی میان حکومت های مرکزی طرفین می گردد.»

البته با توجه به ساحل بسیار کوتاه عراق، می توان موقعیت آن کشور را بزرگی دانست و با توجه به ویژگی های کشورهای بزرگی که دائماً بر مناطق و کشورهای اطراف فشار وارد می سازند این امر نیز بردشده نامنی در محیط، افزوده است.

- کردهای مستقر در مرز مشترک ایران و عراق نسبت به عامل مشترک، یعنی قومیت کردی، حساسیت ویژه ای دارند و تحت هیچ شرایطی حاضر نیستند، عنصر قومیت کردی تحت الشعاع قرار گرفته و یا تضعیف شود. به همین دلیل از تداخل و امتزاج با سایر اقوام به شدت خودداری می کنند و لذا با اکثر طرح های آمایش سرزمینی که با هدف اختلاط اقوام غیر کرد، در سرزمین های کرد نشین اجرا گردیده هماهنگ نبوده اند و به همین علت پیشرفت طرح های مذکور بسیار کند می باشد.

کردها به طور کلی نسبت به طرح و برنامه های اجرائی از سوی دولت مرکزی، حسن ظن نداشته و به سختی جذب آن شده و یا از آن حمایت می کنند.

- همین خصیصه در مورد اعراب مستقر در دو سوی مرز مشترک ایران و عراق با شدت و حساسیت کمتری مصداق دارد. ضمن اینکه اعراب شیعه مذهب در آن سوی مرز ایران، احساساتی دوستانه و دوپهلوی نسبت به دولت شیعی، ملت شیعه و به ویژه اعراب شیعه و مرزنشین در داخل ایران دارند و آنها را تشویق می کند که حیات مذهبی فکری و حتی سیاسی خود را به سمت ایران سوق دهند و همین موضوع نیز یکی از دل نگرانیهای مسئولین حکومت عراق می باشد.

- مسأله اعراب خوزستان در رابطه با عرب های عراقی، هر چند که به شدت موضوع کردها نمی باشد مع الوصف در هنگام بروز جنگ و مخاصمه می تواند، تحت تأثیر تبلیغات روانی طرف مقابل، مشکلات فراوانی را برای امنیت ملی کشورمان به وجود آورد.

- عامل مذهب و زبان مشترک و تعامل فیما بین، و پیوندهای سببی و نسبی دیرینه قبایل و طوایف کردهای ایران و عراق و وجود همین عوامل مشترک فیما بین اعراب ایران و عراق که در دو سوی مرز مشترک استقرار یافته اند سبب شده است که دولت های ایران و عراق در هنگام مخاصمه و تشنج، از این اقوام بر علیه یکدیگر به عنوان اهرم فشار استفاده کنند.

اقوام کرد که در شمال عراق و اعراب سنی که در مرکز و اعراب شیعی که در جنوب عراق و در کنار مرز ایران مستقر هستند بر اقوام کرد و عرب زبان شیعه و یا سنی ساکن در مرز ایران

تأثیر می گذارند. این احساس همگنی قومی و مذهبی که بین مردم ایران و عراق وجود دارد موجب تأثیر متقابل اقوام در دوسوی مرز شده و تحریکات مرزی را به وجود می آورد که می تواند حوزه امنیت ملی هر دو کشور را به خطر اندازد.

ویژگی مورد بحث که یکی از ریشه های اصلی تنش و تهدید بین ایران و عراق محسوب می گردد باعث گردیده که عراق همیشه ایران را در تقابل با خویش ببیند و به همین دلیل تاکنون ضمن احساس تهدید، نسبت به تقویت جهت دار نیروهای مسلح آن کشور و دسترسی به سلاح های کشتار جمعی تلاش های فراوان انجام داده است. یکی از نظریه پردازان بنام "راتزل" معتقد است که:

« دولت به محض اینکه قدرتش زیاد شد، مرز آن دولت نیز باید همگام با این قدرت تغییر یابد زیرا کشورهای کوچک محکوم به فنا هستند. وی همچنین می گوید: در رشدگرایی باید دولت گسترش دهنده به سمت کشوری پرود که یک همگنی قومی- نژادی با آن دارد. »

برابر همین نظریه عراق نیز به محض اینکه قدرتش زیاد شد تمایل به گسترش مرزهایش پیدا کرد و همسایگان خود منجمله ایران را مورد تهاجم قرار داد.

با کمی دقت در این نظریه ملاحظه می شود که اکثر چالش های منطقه ای در مناطق مختلف جهان به دلیل همین همگنی قومی و نژادی کشورها در دو سوی مرزهای سیاسی آنها می باشد که از یکسو استقرار آنها عامل ناامنی و از سوی دیگر بستر مناسب برای تجاوز به یک کشور را فراهم کند.

هر چند نظریه رشدگرایی "راتزل" در نظام بین الملل، مورد قبول دولت ها و نهادهای بین المللی نمی باشد، لیکن عملاً تمایل برخی کشورها را در بلعیدن سرزمین های مجاور به ویژه با مشخصاتی که "راتزل" در مورد وجود اقوام همگن در دو سوی مرز می دهد، شاهد هستیم و این دولت ها هستند که با کسب قدرت، سعی در افزایش فضای حیاتی خویش دارند.

تلاش تهدید آمیز عراق نسبت به تجهیز آن کشور به سلاح های گوناگون و نامتعارف مجدداً، مستمسکی عامه پسند به قدرت های فرامنطقه ای برای دخالت هر چه بیشتر در این کشور داده و بدیهی است که دخالت آنان در کشور عراق، امنیت کشورهای همسایه به ویژه جمهوری اسلامی ایران را نیز تحت تأثیر قرار خواهد داد.

تجزیه و تحلیل فرضیه دوم

یکی دیگر از مفاهیم ژئوپولیتیک در فرایند احساس تهدید بین دو کشور عبارتست از « موقعیت استراتژی عراق و ایران به ویژه در امر منابع انرژی ، که باعث دخالت دائمی کشورهای فرامنطقه ای در آن کشور شده و امنیت هر دو کشور را به خطر انداخته است » و فرضیه دوم بر اساس آن شکل گرفته که در اینجا مورد بحث و بررسی قرار می گیرد .

موضوع ژئو اکونومیک ، به ویژه در زمینه انرژی ، از یک سو بخشی از موارد احساس تهدید بین دو کشور بوده و از سوی دیگر زمینه ساز دخالت و نفوذ دائمی کشورهای فرامنطقه ای در هر دو کشور به ویژه عراق گردیده است . ویژگی بارز انرژی نسبت به مسائل ژئوپولیتیک و ژئواستراتژیک اینست که مشاجره دولت ها با انگیزه ای عوامل ژئو اکونومیکی (همانند انرژی) ، برای ملت ها ، عینی تر و قابل لمس تر از دیگر انگیزه ها می باشد و به همین دلیل دولت ها در این گونه مشاجرات می توانند به سرعت انگیزش و حمایت شهروندان داخلی را در قبال دولت های درگیر ، به دست آورند .

اختلاف بر سر مالکیت میدان های نفتی امتداد یافته در دوسوی مرز ، یکی دیگر از مسایل مورد اختلاف دو کشور می باشد . ادعای عراق بر نفت شهر و چاههای نفت آن منطقه در همین راستا است .

اختلاف بین دو کشور ایران و عراق در زمینه منابع و ذخایر انرژی مربوط به خوزستان بسیار گسترده و عمیق تر از نفت شهر می باشد و عراق در این زمینه نسبت به خوزستان و حتی کشور کویت نیز ادعای مالکیت دارد .

کشور عراق به علت فقدان تاریخ و علت وجودی ، به مسأله آرمان مشترک سازی (پان عربیسم) برای گروه های متفاوت مردمی در آن کشور توجه خاصی دارد و به همین علت درصدد تقویت تفکرات ناسیونالیستی مبنی بر رهبری منطقه و جهان عرب و یا عمق استراتژیک اعراب در منطقه بوده و مدام در حال تلاش برای اثبات این ادعاست . برای رفع این مشکل ، عراق درصدد است تا با اشغال کویت و خوزستان ، ضمن رفع مشکل ژئوپولیتیکی خود ، بر حدود نیمی از ذخایر نفتی خاورمیانه مسلط شود زیرا عراق و کویت و ایران به ترتیب هر کدام ۱۵/۵٪ ، ۱۴/۶۵٪ و ۱۴/۴٪ و مجموعاً ۴۴/۵۵٪ از ذخایر نفتی خاورمیانه را در اختیار دارند و به همین علت تاکنون عراق مانع تحدید حدود مرزهای دریایی در ارتباط با جزایر "وربه"

و "بویان" و "اروندود" شده و لذا این امر به عنوان یکی از ریشه های تنش و تهدید بین دو کشور مطرح می باشد.

کشور عراق که از نظر ذخایر نفتی، پس از عربستان سعودی در مقام دوم قرار دارد، بیش از ۱۱۲ میلیارد بشکه ذخایر نفتی شناخته شده دارد که برابر بررسی های انجام شده قابل توسعه تا ۲۵۰ میلیارد بشکه می باشد. منابع گاز طبیعی اثبات شده این کشور به ۱۱۰ تریلیون (۱۱۰ هزار میلیارد) فوت مکعب می رسد که برابر بررسی های انجام شده می تواند به ۱۵۰ هزار میلیارد فوت مکعب بالغ شود. بررسی های اخیر نشان می دهد که منابع نفتی عراق به مراتب بیشتر از این ارقام است زیرا ۵۵ میدان از ۷۰ میدان کشف شده عراق هنوز توسعه نیافته است. مثلاً ذخایر غنی نفتی که در منطقه « صحرای باختری » قرار دارد و تاکنون استخراج نشده می تواند منابع عظیم نفتی با ظرفیتی در حدود ۱۰۰ میلیارد بشکه را در اختیار این کشور قرار دهد. از سوی دیگر هزینه تولید نفت عراق در پائین ترین سطوح جهان قرار دارد به طوری که متوسط هزینه تولید یک بشکه نفت در خاورمیانه در حدود یک دلار است (در عراق این هزینه کمتر از یک دلار می باشد).

کیفیت ذخایر نفتی عراق بسیار متنوع و درجه غلظت نفت آن بین ۲۴ تا ۴۲ درجه متغیر است. آخرین برنامه ریزی عراق، حفر ۴۱۷ حلقه چاه نفتی جدید به کمک شرکت های روسی - چینی - رومانیایی و فرانسوی بود که با حمله امریکا به عراق، تمامی برنامه ها متوقف گردید. لازم به ذکر است که در طول دهه ۱۹۹۰ عراق نتوانست به جدیدترین و پیشرفته ترین فناوری های صنعت نفت، لوازم و قطعات یدکی کافی و سرمایه گذاری مناسب در این صنعت دست یابد و لذا این کشور همچنان با استفاده از روش های کهنه و مردود مهندسی، مانند افزودن آب به نفت و غیره، به استخراج محدود انرژی ادامه داد و لذا در اوایل سال ۲۰۰۲ امیر رشید وزیر نفت عراق اعلام کرد که تنها ۲۴ میدان از میادین نفتی عراق مشغول تولید هستند و این امر بیانگر اینست که ذخایر نفتی عراق به عنوان سرمایه ای بسیار عظیم، همچنان بکر و دست نخورده باقی مانده است.

بدیهی است که ذخایر انرژی ایران در زمینه نفت و گاز نیز وسوسه انگیز و مطمع نظر کشورهای صنعتی به ویژه آمریکای سلطه گر می باشد زیرا برابر آخرین بررسی ها به عمل آمده، هم اکنون، میزان ذخایر نفتی ایران در حدود ۹۳ میلیارد بشکه یعنی ۹/۳٪ ذخایر نفتی

جهان و میزان ذخایر گازی ایران بالغ بر ۹۰۰ تریلیون فوت مکعب، معادل ۱۹/۲٪ ذخایر گازی جهان است. ایران از لحاظ ذخایر نفتی در مقام پنجم جهان و از لحاظ ذخایر گازی در مقام اول جهان قرار دارد.^(۱)

اهمیت انرژی به عنوان یکی از عوامل متغیر ژئوپولیتیک، در صحنه جهانی به قدری است که اثربخش ترین مؤلفه در مسائل امنیتی بویژه امنیت ملی محسوب می‌گردد. تاکنون هیچ یک از تئوری های فراوانی که برای انتخاب و جایگزین این ماده حیاتی توسط صاحب نظران ارائه شده، تحقق نیافته و لذا تا دهه های آتی، نفت و گاز به عنوان مهم ترین عامل انرژی در جهان باقی خواهد ماند.

کشورهای صاحب نفت مانند ایران- عراق و عربستان سعودی بعلت برخورداری از چنین ذخایر عظیمی، همیشه با خطرات فراوانی از سوی دولت های استعمارگر و سود جو مواجه بوده و خواهند بود زیرا که ماحصل تحلیل های سیاسی دول بزرگ، در نهایت به نحوه تأمین و دسترسی به این ماده و سوخت فسیلی منحصر بفرود ختم می شود.

اغلب کشورهای وارد کننده نفت، آسیب پذیری ناشی از واردات نفت را، در درجه اول و به طور مستقیم تهدیدی علیه امنیت اقتصادی و بطور غیر مستقیم، تهدیدی علیه امنیت سیاسی - اجتماعی خود به حساب می آورند به این ترتیب نفت در نظام بین الملل کنونی، عامل تعیین کننده میزان قدرت کشورها محسوب می شود و مقام و مرتبه ملل را در خصوص تملک و یا دسترسی و سیاستگذاری در تولید، توزیع و مصرف آن، در موازنه بین المللی قدرت مشخص می کند.^(۲)

سیاست مداران غربی در رابطه با کمبود نفت اظهار نظرهای حاد و گاهاً خصمانه ای بیان داشته اند.

۱- کتاب نفت و سیاست در خاورمیانه، برگزیده دیدگاه های گروه «ریامونت» - ژانویه ۱۹۹۸، لندن - ترجمه و اقتباس فریدون برکشلی، نشر قومس، ص ۶
 ۲- این قسمت برداشتی است از فصل اول کتاب ایران و نفت، نوشته دکتر محمد باقر حشمت زاده، مرکز بازشناسی اسلام و ایران، ۱۳۷۹

«هلموت اشمیت» صدر اعظم پیشین آلمان گفت :

« کمبود نفت ، می تواند موجب بروز درگیریهایی شود که امروز باورکردنی نیست ... منظور من از امنیت ملی ، سلامت دستیابی آزاد تجاری به منابع انرژی و نفت خام است »^(۱)

« آندور ژيرو » وزیر دفاع سابق فرانسه در مرکز مطالعات جهانی انرژی ، یک سری حوادث مهم از قبیل ، ملی شدن نفت ایران در سال ۱۹۵۲ ، ملی شدن کانال سوئز در سال ۱۹۵۶ ، جنگ اعراب و اسرائیل در ۱۹۷۳ و ... را ناشی از ارتباط بحران های سیاسی و نفت می داند .^(۲)

ژنرال شوارتسکف ، فرمانده عملیات جنگ خلیج فارس بزرگترین عامل تهدید کننده منافع آمریکا را قطع جریان نفت می داند .^(۳)

اظهار نظرات فوق اکثراً مؤید این دیدگاه "ساموئل کوهن" است که می گوید « قدرت های بزرگ با توجه به اهداف و منافع خود ، الگوهای را بکار می برند که تنش منطقه ای را افزایش دهد ».^(۴)

آنچه مسلم است هم اکنون ۶۵٪ ذخایر نفتی جهان و ۳۰٪ کل ذخایر گازی جهان در سواحل خلیج فارس قرار دارد و در همین شرایط ژاین ۷۲٪ و اروپا ۶۱٪ و آمریکا ۳۴٪ از نفت مورد نیاز خود را از خلیج فارس تأمین می کنند . وابستگی حیات کشورهای صنعتی فرامنطقه به انرژی کشورهای خاورمیانه بویژه ایران - عربستان و عراق ، با توجه به پیشرفت صنعت ، روز به روز در حال افزایش است . کشورهای صنعتی روزانه بین ۵۰ تا ۷۰ میلیون بشکه نفت مصرف می کنند و آمریکا به تنهایی دو پنجم این رقم را می بلعد . اداره اطلاع رسانی انرژی امریکاتخمین زده است که تا سال ۲۰۲۰ تقاضای جهانی نفت بین ۳۷ تا ۹۰٪ افزایش می یابد . در فاصله سالها ۱۹۸۵ تا ۲۰۰۰ ، واردات نفتی آمریکا بیش از دو برابر شده است و اینک برابر

۱- پی یر - ترزیان ، داستان اوپک ترجمه عبدالرضا غفرانی « تهران - فراندیش ۱۳۶۷ » ص ۳۶۳

۲- گزارش کنفرانس ، مجله سیاست خارجی ، ش ۴ ، ۱۳۷۰ ، ص ۲۵ .

۳- بولتن نمایندگی دائم ج .ا .ا در سازمان ملل متحد - خطوط اصلی استراتژی آمریکا در دهه ۱۹۹۰ ، مردادماه ۱۳۶۹ ص ۱۰

۴- « ایجاد صلح و امنیت در خاورمیانه » گروه مطالعات خاورمیانه ای ریاست جمهوری آمریکا - ترجمه مؤسسه مطالعات و تحقیقات اندیشه سازان نو - تهران نشر سفیر ۱۳۷۹ ص ۲۷ .

آخرین بحث مطرح شده، اگر آمریکا نظارت بر تمام و یا اکثر ۴۱۷ چاه جدید عراق را در دست گیرد آنگاه به راحتی افزایش قابل پیش بینی مصرف آمریکا تأمین خواهد شد. و به همین دلیل بود که بوش پسر در آغاز رسیدن به قدرت از معاونش «دیگ چنی» خواست که سیاست انرژی آمریکا را مورد بازبینی قرار دهد «چنی» یکی از چند مقام دولت آمریکا از جمله شخص رئیس جمهور و خانم «کاندولینا رایس»، مشاور امنیت ملی و ... است که در صنایع نفت و گاز سابقه دارند. و عجیب نیست وقتی گزارش «چنی» در ماه می ۲۰۰۱، نتیجه گیری کرد که «امنیت انرژی» باید سرلوحه تجاری و سیاست خارجی آمریکا قرار گیرد. در سال ۲۰۰۱، «بلر»، نخست وزیر انگلیس نیز خواستار بازنگری در سیاست انرژی کشورش شد. که طی گزارشی به وی اظهار شد «انگلیس بطور فزاینده، به نفت و گاز وارداتی وابسته خواهد بود» لذا با توجه به وابستگی شدید کشورهای صنعتی بویژه کشورهای آمریکا و اروپا و ژاپن به انرژی خاورمیانه و با عنایت به آنچه که مشروحاً بیان شد، دخالت کشورهای فرامنطقه ای در عراق کاملاً توجیه می شود، زیرا منطقه خاورمیانه در مرکز علائق قدرتها بخصوص، ایالات متحده آمریکا قرار دارد و این امر ارتباط به خاورمیانه قدیم یا جدید و حکام موافق یا مخالف استراتژی کشورهای صنعتی در منطقه ندارد.

بلکه این منطقه کانون تغییر و تحولات اساسی و تأثیرگذار در صحنه جهانی است و عمده این توجهات معطوف به انرژی می باشد. بنابراین کشوری مثل عراق، چه بخواهد و چه نخواهد تحت تأثیر سیاست های جهانی قدرتهای فرامنطقه ای، برای همسایگان ایجاد تنش می نماید و این امر به لحاظ ژئوپلتیک خاص آن کشور میباید.

در راستای همین استراتژی است که آمریکا علیرغم مخالفت تمام مجامع بین المللی، و اعتراضات و تظاهرات مردمی، به اتفاق انگلستان، کشور عراق را از زمین و هوا، «به بهانه ایجاد دموکراسی و آزاد کردن ملت مظلوم عراق و سرنگونی صدام، که سرسپرده و دست پرورده خودشان بود» مورد حمله مستقیم خود قرار داد و مردم بی دفاع آن کشور را به خاک و خون کشید تا بر ذخایر عظیم عراق مسلط شود و از این طریق، سیاستگذاری بر تولید، توزیع، مصرف و راههای انتقال انرژی را در اختیار گیرد و بدین وسیله سایر کشورهای منطقه ای و

فرا منطقه ای را تحت سلطه قرار دهد تا در نتیجه آن ، امنیت کلیه کشورهای منطقه و بویژه امنیت جمهوری اسلامی ایران را در معرض تهدید جدی قرار دهد.

بخش پنجم : نتیجه گیری و پیشنهاد

با توجه به تحلیلهای انجام شده که در مورد ناهمگونی جمعیتی و منابع انرژی بعمل آمد ، می توان چنین نتیجه گیری کرد که دو پارامتر مهم ژئوپولیتیکی مذکور ، همراه با دخالت کشورهای خارجی ، اهمیت زیادی در فرآیند احساس تهدیدات میان دو کشور و پروراندن ذهنیت منفی نسبت به یکدیگر داشته و زمینه ساز بروز تهدید ، چالش و تقابل جدی میان دو کشور عراق و ایران می باشد . با عنایت باینکه حالت تهدید آمیز بودن روابط بین دو کشور همسایه و مسلمان ایران و عراق ، خواست دشمنان هر دو کشور و تأمین کننده منافع استعمارگران بوده و تضعیف توان و تخریب هر دو کشور را بدنبال خواهد داشت ، لذا راه کارهای مشروحه زیر که موجب کاهش تهدید و عامل تقویت روابط و تأمین کننده امنیت و منافع ملی کشورهای ایران و عراق می باشد ارائه می گردد :

راه کار (الف)

هر دو کشور میبایستی از حرکت به سوی مجرداتی که آنها را به سوی ناپایداری سوق می دهد اجتناب کنند و هرچه بیشتر روی مشترکات جهان اسلام حرکت کنند زیرا یک کشور تا زمانی که نتواند خود را تعریف کند و علت وجودی خود را اثبات کند نمی تواند منافع ملی و استقلال واقعی داشته باشد .

راه کار (ب)

اعتماد سازی در باره مسائل حساس و مورد علاقه دو کشور از قبیل ناهمگونی جمعیتی و منابع انرژی و تلاش برای رفع معقول و منطقی معضل و تنگنای طرف مقابل را باید سرلوحه اقدامات و ارتباطاتمان قرار دهیم تا بدین ترتیب ضمن خنثی کردن توطئه های دولتهای استعمارگر و جلوگیری از نفوذ بیگانگان در اخلال روابط بین ایران و عراق به سوی تعالی و پیشرفت هر چه بیشتر حرکت کنیم .

راه کار ج

باید تلاش کرد تا با دقت و بتدریج ، رقابت های موجود دو کشور در رهبری منطقه و همچنین در مورد سیاستهای نفتی به همکاری تبدیل شود که در این رابطه انجام اقدامات مشروحه زیر قابل توجه است.

- ۱- تشنج زدائی از طریق افزایش ارتباطات دولتی و رسمی
  - ۲- اتخاذ روشها و برخوردهای مناسب جهت کاهش نگرانی های ناشی از امنیت روابط دو جانبه
  - ۳- معاشرت تدریجی نخبگان سیاسی طرفین
  - ۴- افزایش مبادلات گردشگری و ارتباطات فرهنگی و علمی
  - ۵- افزایش تدریجی مناسبات و مراودات تجاری و اقتصادی از طریق تشکیل بازارچه های مرزی
  - ۶- همکاری در حل و فصل مسایل منطقه ای
- اجرای راه کارهای فوق ، موجب از بین رفتن زمینه های تهدید فی مابین ، کاهش تنش در مرزها و عامل تقویت روابط دو کشور خواهد شد .
امید است نتایج این تحقیق بتواند راهنمای تدوین کنندگان استراتژی سیاست خارجی ایران و هم چنین راهگشائی برای تحقیقات آتی باشد . انشاءالله

فهرست منابع و مآخذ :

الف : کتابهای فارسی

- ۱- آشوری - داریوش ، دانشنامه سیاسی انتشارات مروارید ، چاپ ششم ، سال ۱۳۷۹ ، ص ۲۴۷ .
- ۲- استوارت ، آرکلگ ، چهار چوبهای قدرت ، ترجمه مصطفی یونسی - پژوهشکده مطالعات راهبردی - ۱۳۷۹ - صفحه ۱۰ و ۱۱

- ۳- اطاعت - جواد - « ویژگیهای ژئوپولیتیکی خاورمیانه » - سلسله مقالات خاورمیانه شناسی مرکز پژوهشهای علمی و مطالعات استراتژیک خاورمیانه - شماره ۴ مهر ۱۳۷۴ ص ۱.
- ۴- اطلس ملی ایران - انرژی - سازمان نقشه برداری کشور - چاپ اول ۱۳۷۶ - جلد چهارم
- ۵- اطلس منابع آب ایران - دفتر برنامه ریزی و مطالعات منابع آب ، تهران ۱۳۶۹ .
- ۶- الخلیل - سمیر - کتاب جمهوریت وحشت ، ترجمه احمد تدین
- ۷- امام خمینی - رهنمودهای اقتصادی در کلام امام خمینی ، ج ۲ ص ۱۶ (تهران ، مؤسسه مطالعات و پژوهشهای بازرگانی ۱۳۷۴)
- ۸- امینیان - بهادر ، « مفهوم امنیت ملی » مجله بررسی های دفاعی ، ش ۱ زمستان ۱۳۷۱ ص ۱۴.
- ۹- « ایجاد صلح و امنیت در خاورمیانه » گروه مطالعات خاورمیانه ای ریاست جمهوری آمریکا - ترجمه مؤسسه مطالعات و تحقیقات اندیشه سازان نو - تهران - نشر سفیر ۱۳۷۹ ص ۳۷ .
- ۱۰- بوند - داود ، مجله سیاسی اقتصادی شماره چهارم صفحه ۴ و ۵ .
- ۱۱- برژینسکی - زیگنیو ، در جستجوی امنیت ملی - ابراهیم خلیلی - تهران - سفیر - ۱۳۶۹ - صفحه ۳ .
- ۱۲- بیات ، محمد حسن ، قدرت ، منافع ، اهداف و سیاست ها و استراتژی ملی ، جزوه درسی دانشگاه علوم استراتژیک شماره درس ۱۵۰ سال ۱۳۸۰ صفحه ۲۷ .
- ۱۳- پارسا دوست ، ریشه های تاریخی اختلاف ایران و عراق ، ص ۱۶۴ .
- ۱۴- پی یر - ترزیان ، داستان اوپک - ترجمه عبدالرضا غفرانی « تهران - فراندیش ۱۳۶۷ » ص ۳۶۳ .
- ۱۵- تافلر - تغییر ماهیت قدرت - شاهرخ بهار و حسن نورانی بیدخت - تهران - مرکز ترجمه و نشر کتاب - ۱۳۷۰ - ص ۴۳ .
- ۱۶- تراب زمزمی - عبدالمجید ، جنگ ایران و عراق ، ترجمه مژگان نژید ، (تهران نشر سفید ۱۳۶۸) ، ص ۲۱ .

- ۱۷- تهامی - سید مجتبی - (امنیت ملی - دکترین و سیاستهای دفاعی - امنیتی - دانشگاه عالی دفاع ملی - ۱۳۷۴ صفحه ۲۹ .
- ۱۸- جعفری ولدانی - اصغر ، کانون بحران در خلیج فارس ، ص ۲۰۷ .
- ۱۹- حشمت زاده - محمد باقر - این قسمت برداشتی است از فصل اول کتاب ایران و نفت ، مرکز بازشناسی اسلام و ایران ، ۱۳۷۹ .
- ۲۰- خلیلی - سیاوش ، روشهای تحقیق در علوم انسانی ، انتشارات یادواره کتاب ، ۱۳۷۵ ، ص ۷۶ .
- ۲۱- رادمهر - ایرج ، ژئوپولیتیکی انتقال انرژی حوزه خزر از ایران و تأثیر آن بر امنیت ملی ، پایان نامه دکترای دانشگاه عالی دفاع ملی ، ۱۳۸۰
- ۲۲- روشندل - جلیل - بررسی تهدیدات داخلی و خارجی - دانشگاه عالی دفاع ملی - ۱۳۷۲ - ص ۳ .
- ۲۳- سالنامه آماری کشور ، ۱۳۷۵ ، مرکز آمار ایران .
- ۲۴- سنجابی ، علیرضا ، استراتژی و قدرت نظامی ، انتشارات پازنگ ، سال ۷۵ ص ۷۴ و ۷۶ .
- ۲۵- سی - ۱ - لیدز ، مقدمه ای بر علم سیاست ، ترجمه دکتر منصور رحمانی ، هادی خزائی انتشارات عطا چاپ ۱۳۷۷ ص ۲۸ .
- ۲۶- سیف زاده - سید حسین - منافع ملی در سیاست گذاری خارجی ایران - فصلنامه مطالعات راهبردی شماره ۱۱ و ۱۲ سال ۱۳۸۰ ص ۷۶ .
- ۲۷- عزتی ... عزت الله ، تحلیلی بر ژئوپولتیک ایران و عراق ، دفتر مطالعات سیاسی و بین المللی ، ۱۳۸۱ ، ص ۵۲ .
- ۲۸- علی بابائی - غلامرضا ، فرهنگ تاریخی - سیاسی ایران و خاورمیانه ، جلد دوم ، ص ۴۵۰ ، موسسه فرهنگی رسا ، چاپ اول سال ۷۴ .
- ۲۹- (فارین افرز Foreign Affairs) - ترجمه حسام الدین امامی ، مندرج در روزنامه خرداد ، مورخه ۲۲ فروردین ۱۳۷۸ .
- ۳۰- فولر ، گراهام ، قبه عالم ، ژئوپولتیک ایران ، ترجمه عباس مخبر - نشر مرکز ، ۱۳۷۳ ، ص ۳۹ .

- ۳۱- قوام - عبدالعلی ، اصول سیاست خارجی و سیاست بین الملل ، سازمان مطالعه تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه ها ، (سمت - چاپ اول ، ص ۱۱۳) .
- ۳۲- کاظمی ، علی اصغر - روابط بین الملل - نشر قومس - ۱۳۷۳ - ص ۱۷۰ .
- ۳۳- کریمی پور - یدالله - مقدمه ای بر ایران و همسایگان - انتشارات جهاد دانشگاهی تربیت معلم - ۱۳۸۰ ص ۱۹ ..
- ۳۴- کیت مک لاکان ، چشم انداز صلح و ثبات در خلیج فارس ، مسئله مرز ایران ، عراق - ترجمه حمید رضا - ملک محمد نوری ، مجموعه مقالات چهارمین سمینار خلیج فارس ، (تهران ، دفتر مطالعات سیاسی و بین المللی) ، ص ۳۸۷ .
- ۳۵- گروه ریامونت ، کتاب نفت و سیاست در خاورمیانه ، برگزیده دیدگاه‌های گروه « ریامونت » ، ژانویه ۱۹۹۸ ، لندن - ترجمه و اقتباس فریدون برکشلی ، نشر قومس ، ص ۶۰ .
- ۳۶- گروه مطالعات خاورمیانه ای ریاست جمهوری امریکا ، « ایجاد صلح و امنیت در خاورمیانه » ترجمه مؤسسه مطالعات و تحقیقات اندیشه سازان نو - تهران - نشر سفیر - سال ۱۳۷۹ ص ۳۷ .
- ۳۷- ماندل - رابرت - چهره متغیر امنیت ملی ، پژوهشکده مطالعات راهبردی ، ص ۵۰ .
- ۳۸- مجتهد زاده ، پیروز « تحولات جهانی و منطقه ژئوپولتیکی خلیج فارس » اطلاعات سیاسی - اقتصادی ، شماره (۴۹ - ۵۰) ص ۲۱۰ .
- ۳۹- محمود نژاد ، محمد - بحران شمال عراق و تأثیر آن بر امنیت ملی ج.ا.ا - رساله دکتری - دانشگاه عالی دفاع ملی - ۱۳۷۹ - ص ۱۳۸
- ۴۰- مشایخ فریدنی - آذرمیدخت ، مسائل مرزی ایران و عراق و تأثیر آن در مناسبات دو کشور (تهران : امیر کبیر ۱۳۶۹ ، ص ۱۵۵) .
- ۴۱- مقتدر - هوشنگ ، سیاست بین الملل و سیاست خارجی ، موسسه خدماتی ، انتشاراتی مقدس ، ۱۳۷۰ ، ص ۷۵ .
- ۴۲- مک کین لای - آردی - امنیت جهانی - رویکردها و نظریه ها ترجمه اصغر افتخاری - پژوهشکده راهبردی - ۱۳۸۰ ص ۱۷ .
- ۴۳- میر حیدر - دره « نظریه های دولت در جغرافیای سیاسی » جزوه درسی کارشناسی ارشد دانشگاه تهران - ۱۳۷۴ .

- ۴۴- نادری - عزت الله و سيف نراقی - مریم ، روشهای تحقیق و چگونگی ارزش یابی آن در علوم انسانی ، بدر - ۱۳۶۸ - ص ۱۷ .
- ۴۵- هاگت ، پیتر - جغرافیا ترکیبی نو - ترجمه شاپور گودرزی نژاد - (سمت) - جلد دوم تهران ۱۳۷۶ - ص ۳۷۲ .

ب : مقالات فارسی :

- ۱- برداشتی از نوشته رابین رایت ، ترجمه غلامرضا عباسیان ، فصلنامه واشنگتن - تابستان ۱۹۹۸ .
- ۲- بولتن نمایندگی دائم ج.ا.ا در سازمان ملل متحد - خطوط اصلی استراتژی آمریکا در دهه ۱۹۹۰ مردادماه ۱۳۶۹ ص ۱۰ .
- ۳- خبرگزاری رویتر - اخبار و رسانه های گروهی شماره ۸۳ - ۸۱/۱۲/۲۹ - اداره دوم ارتش جمهوری اسلامی ایران .
- ۴- روزنامه کیهان ، شنبه ۶۳/۱۰/۸ .
- ۵- شبکه جهانی اینترنت ، اطلاعات در باره نفت عراق که در تاریخ اکتبر سال ۲۰۰۲ تحت عنوان Background/ oil / NaturalGas / ... در شبکه جهان اینترنت درج شده است .
- ۶- گزارش کنفرانس مرکز مطالعات جهانی انرژی ص ۱۰۵ .
- ۷- مصاحبه دانیل یرگین با مجله اسپیکل ، دوشنبه ۴ نوامبر ۲۰۰۲ .
- ۸- وزارت امور خارجه جمهوری اسلامی ایران ، تحلیلی بر جنگ رژیم عراق علیه جمهوری اسلامی ایران ، دفتر حقوقی امور خارجه ، تهران ۱۳۶۱ ، ص ۱۰۴